

دین و قانون

پرسی کارکرد و نقش دین
در حوزه قانون و قانونگذاری

دکتر محسن اسماعیلی و همکاران

رئیس دانشکده حقوق دانشگاه امام صادق (ع)

WWW.KETAB.IR

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۲۷۰۱۴۲
صندوق پستی: ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com
فروشگاه اینترنتی:
www.ketabesadiq.ir



دین و قانون؛ مجموعه مقالاتی پیرامون کارکرد و نقش دین در حوزه قانون و قانون گذاری
گردآورنده: دکتر محسن اسماعیلی؛ مترجم: دانشگاه امام صادق (ع)؛ ویراستار: سجاد عبادی
نمایشسازی: رضا دیبا؛ چاپ اول: ۱۳۹۱؛ قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: زلال گستر؛ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۱۵۷-۶

همه حقوق محفوظ و منعلق به ناشر است.

سرشناسه: اسماعیلی، محسن، ۱۳۳۹-گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور: دین و قانون؛ مجموعه مقالاتی پیرامون کارکرد و نقش دین در
حوزه قانون و قانون گذاری؛ [گردآورنده] محسن اسماعیلی.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: ۳۰۰ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۱۵۷-۶
وضعیت فهرست نویسی: فیا
پادداشت: کتابخانه.
موضوع: دین و قانون — ایران — مقالهها و خطابهها
موضوع: دین و قانون — مقالهها و خطابهها
شماره افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده بندی کنگره: ۱۳۹۰ ق ۲ تلف ۶۵/۵ BL
رده بندی دیویی: ۹۶-۹۵۵/۳۳۴
شماره کتابشناسی ملی: ۲۶۱۱۲۵۰

فهرست مطالب

۱۳	سخن ناشر
۱۵	مقدمه
۱۹	بخش نخست: مبانی
۲۱	فصل ۱. پیوند دین و قانون
	دکتر محسن اسماعیلی
۲۱	۱-۱. مسلمانان و مفاهیم نو: انکار یا تسلیم؟!
۲۵	۲-۱. دین و قانون؛ تعامل یا تنازع؟
۲۹	۳-۱. جدایی دین و سیاست؛ شعار یا حقیقت؟
۳۶	۴-۱. اسلام در قانون اساسی دیگر کشورها
۴۳	منابع و مأخذ
	فصل ۲. از دولت غیر دینی تا دولت ضد دینی بررسی مفهوم دولت سکولار و
۴۵	دولت لاییک؛ و رویکرد انتقادی جامعه اسلامی
	سید محمد مهدی غماسی
۴۵	مقدمه
۴۸	۱-۲. مفهوم سکولاریسم و تحقق لائیسیته

۵۱.....	۲-۲. عوامل مؤثر در شکل‌گیری سکولاریسم
۵۲.....	۳-۲. پایه‌های اصلی تفکر سکولاریسم (سکولاریسم به مثابه یک جزء مدرنیته)
۵۶.....	۴-۲. دولت سکولار
۵۹.....	۵-۲. دولت لاییک
۶۵.....	۶-۲. مکانب حقوقی سکولار و لاییک
۶۸.....	۷-۲. نقدی بر طرد دین از مفهوم حکومت در جامعه اسلامی
۷۶.....	۸-۲. نتیجه‌گیری
۷۸.....	منابع و مأخذ
۸۱.....	فصل ۳. جایگاه حکومت در تبلیغ و اجرای احکام دین

محسن داووری

۸۱.....	مقدمه
۸۲.....	۱-۳. ادله مخالفین اجرای احکام دینی توسط حکومت
۹۴.....	۲-۳. دلایل موافقان اجرای احکام دینی توسط حکومت
۱۰۹.....	۳-۳. نتیجه‌گیری
۱۱۱.....	منابع و مأخذ

۱۱۳.....	بخش دوم: قلمرو
----------	----------------

۱۱۵.....	فصل ۴. بازخوانی نظریه «منطقه فراغ» و آثار آن در جایگاه و کارکرد مجلس
----------	--

دکتر محسن اسماعیلی

۱۱۵.....	مقدمه؛ طرح مساله
۱۱۷.....	۱-۴. صدر و حوزه قانونگذاری
۱۱۸.....	۲-۴. شهید صدر در یک نگاه
۱۲۰.....	۳-۴. پیشینه و مفهوم نظریه «منطقه فراغ»
۱۲۲.....	۴-۴. طرح نظریه «منطقه فراغ» در حوزه مقررات اقتصادی

۱۲۵.....	۴-۵. سه پرسش اساسی
۱۳۲.....	منابع و مأخذ
۱۳۳.....	فصل ۵. منطقہ العفو در فقہ اہل سنت
	سید سعیدی سید محسنی باغسنگانی امریم مہری متانکلایی
۱۳۳.....	مقدمہ
۱۴۵.....	۱-۵. تاریخچہ
۱۴۹.....	۲-۵. آراء اہل سنت
۱۵۶.....	۳-۵. دیدگاہ موافقان و مخالفان
۱۶۴.....	۴-۵. نمونہ ہائی از مصالح مرسلہ
۱۶۶.....	۵-۵. نتیجہ گیری
۱۷۰.....	منابع و مأخذ
	فصل ۶. حاکمیت شرع بر تقنین مجلس شورای اسلامی در مشروح مذاکرات
۱۷۳.....	مجلس تدوین قانون اساسی
	محمد برزگر خسروی
۱۷۳.....	مقدمہ
۱۷۵.....	۱-۶. مفہوم ہماہنگی
۱۷۵.....	۱-۱-۶. نظریہ عدم مغایرت
۱۷۶.....	۲-۱-۶. نظریہ مطابقت
۱۷۷.....	۳-۱-۶. نظریہ تفکیک بین حکم ثانویہ و حکم اولیہ
۱۷۷.....	۴-۱-۶. نظر مختار
۱۷۸.....	۲-۶. مفہوم حکومت
۱۸۰.....	۳-۶. ملاک ہماہنگی
۱۸۳.....	۴-۶. شرایط خاص تقنین در اسلام (وجود مصلحت یا عدم مفسدہ)
۱۸۴.....	۵-۶. قلمرو قانونگذاری

- ۱۸۵-۱-۵-۶. نظریه قوه برنامه ریزی (حق کشف قوانین و نه وضع قوانین).....
- ۱۸۶-۲-۵-۶. نظریه منطقه الفراغ.....
- ۱۸۷-۳-۵-۶. نظریه ولایت مطلقه فقیه.....
- ۱۸۶-۶-۶. شمول نظارت شرعی شورای نگهبان بر قوانین و مقررات قبل از انقلاب اسلامی.....
- ۱۸۸-۱-۶-۶. نظریه عدم شمول.....
- ۱۸۸-۲-۶-۶. نظریه شمول (عدم محدودیت زمانی شورای نگهبان در اظهار نظر مغایرت با شرع).....
- ۱۹۰-۳-۶-۶. نظریه شورای نگهبان.....
- ۱۹۰-۷-۶. نتیجه گیری.....
- ۱۹۷-منابع و مأخذ.....
- ۱۹۹-بخش سوم: نظریات.....
- فصل ۷. رویکرد آیت الله خامنه‌ای به کارکرد مجلس شورای اسلامی و وضع قانون.....
- ۲۰۱-سید محمد مهدی غمامی
- ۲۰۱-مقدمه.....
- ۲۰۳-۱-۷. جایگاه قانون و مجلس از نگاه مقام معظم رهبری.....
- ۲۰۳-۱-۱-۷. قانون.....
- ۲۰۸-۲-۱-۷. مجلس شورای اسلامی و عملکرد.....
- ۲۱۲-۲-۷. اصول قانونگذاری از نگاه مقام معظم رهبری.....
- ۲۱۲-۱-۲-۷. اسلام محوری.....
- ۲۱۵-۲-۲-۷. دشمن ستیزی و حفظ عزت کشور.....
- ۲۱۸-۳-۲-۷. ولایت مداری.....

۲۱۹.....	۴-۲-۷. قانون اساسی سند حاکمیت و معیار بنیادی.....
۲۲۰.....	۵-۲-۷. مردم سالاری دینی.....
۲۲۲.....	۶-۲-۷. بصیرت و آگاهی.....
۲۲۴.....	۷-۲-۷. صیانت از نظام جمهوری اسلامی.....
۲۲۶.....	۸-۱-۷. سند چشم‌انداز بیست‌ساله و سیاست‌های کلی اصل (۴۴).....
۲۲۷.....	۹-۲-۷. عدالت محوری و مبارزه با فساد.....
۲۳۰.....	۱۰-۲-۷. تأکید بر آرمان توحه به واقعیت.....
۲۳۰.....	۳-۷. نتیجه‌گیری.....
۲۳۳.....	منابع و مأخذ.....
۲۳۵.....	فصل ۸. تعریف دین از منظر آیت‌الله جوادی آملی و تأثیر آن در حقوق عمومی... ۲۳۵
	سید محمدهادی راجی
۲۳۵.....	مقدمه.....
۲۳۷.....	۱-۸. مفهوم دین.....
۲۴۱.....	۲-۸. دین حق.....
۲۴۳.....	۳-۸. تأثیر علل چهارگانه دین در حقوق عمومی.....
۲۴۳.....	۱-۳-۸. علت صوری.....
۲۴۴.....	۲-۳-۸. علت فاعلی.....
۲۴۵.....	۳-۳-۸. علت غایی.....
۲۴۵.....	۴-۳-۸. علت مادی.....
۲۴۷.....	۴-۸. دین باطل.....
۲۴۹.....	۵-۸. دین و دینداری.....
۲۵۲.....	۶-۸. دین و عقل.....
۲۵۵.....	۷-۸. نتیجه‌گیری.....
۲۵۸.....	منابع و مأخذ.....

فصل ۹. مؤلفه‌های حقوق عمومی و فرایند قانونگذاری از منظر آخوند

خراسانی (ره) ۲۶۱

اسماعیل آجرلو

مقدمه ۲۶۱

۹-۱. آخوند خراسانی و نهضت مشروطه ۲۶۳

۹-۱-۱. مقام علمی و اجتهاد آخوند خراسانی ۲۶۳

۹-۱-۲. مشروطه و نقش علما در شکل‌گیری آن ۲۶۵

۹-۱-۳. آخوند خراسانی، حمایت از مشروطه و مجلس شورای ملی ۲۶۹

۹-۲. حقوق عمومی و مکتب سیاسی در دیدگاه آخوند خراسانی ۲۷۴

۹-۲-۱. مؤلفه‌های حقوق عمومی و مکتب سیاسی ۲۷۴

۹-۲-۲. ولایت و امتیاز فقها در حوزه عمومی ۲۷۹

۹-۳. آخوند خراسانی، قانونگذاری و مجلس شورا ۲۸۲

۹-۳-۱. ماهیت مجلس و جایگاه آن از منظر آخوند خراسانی ۲۸۳

۹-۳-۲. نظارت فقها بر فرایند قانونگذاری ۲۸۸

۹-۳-۳. شرایط و حدود قانونگذاری از منظر آخوند خراسانی ۲۹۰

۹-۴. نتیجه‌گیری ۲۹۴

منابع و مأخذ ۲۹۶

فصل ۱۰. درآمدی بر رویکرد علامه طباطبائی، به کارکرد دین در حوزه حقوق

عمومی ۲۹۹

سید محمد مهدی غمami

مقدمه ۲۹۹

۱۰-۱. گذری کوتاه بر زندگی و آثار علامه ۳۰۰

۱۰-۲. مفهوم دین ۳۰۴

۱۰-۳. ماهیت و حقیقت دین از نگاه علامه ۳۱۰

۳۱۹.....	۴-۱۰. نتیجه گیری
۳۲۰.....	منابع و مأخذ
۳۲۱.....	فصل ۱۱. مجلس و قانون در نظر و عمل شیخ فضل الله نوری
	حمید رضا نکوگفتارصفا
۳۲۱.....	مقدمه
۳۲۲.....	۱-۱۱. نظر فقهی شیخ در قبال مجلس و قانون
۳۲۳.....	۱-۱-۱۱. کلیت حکومت و قانون
۳۲۴.....	۲-۱-۱۱. توجه به زمان و مکان در فقه سیاسی شیخ
۳۲۵.....	۳-۱-۱۱. قلمرو قانون گذاری مجلس در فقه سیاسی شیخ
۳۲۸.....	۴-۱-۱۱. طریق فقهی گسترش قلمرو تقنین از دیدگاه شیخ شهید
۳۲۹.....	۲-۱۱. عمل سیاسی شیخ در قبال فلورنگاری غربی یا همان مشروطه
۳۳۰.....	۱-۲-۱۱. نظر شیخ درباره حقیقت مشروطه
۳۳۴.....	۲-۲-۱۱. خواسته شیخ: تصحیح مشروطه نه انقیاد آن
۳۳۶.....	۳-۱۱. نتیجه گیری
۳۳۸.....	منابع و مأخذ
۳۴۱.....	فصل ۱۲. بررسی جایگاه شریعت در نظم حقوقی مصر
	علی رضا رودگر
۳۴۱.....	مقدمه
۳۴۲.....	۱-۱۲. نظام حقوقی مصر
۳۴۱.....	۱-۱-۱۲. کلیات
۳۴۵.....	۲-۱-۱۲. جایگاه اسلام در قانون اساسی
۳۵۰.....	۲-۱۲. اخوان المسلمین
۳۵۰.....	۱-۲-۱۲. تاریخچه و بنیان های اعتقادی
۳۵۵.....	۲-۲-۱۲. رویکرد حقوقی

۳۶۷.....	نتیجه‌گیری ۳-۱۲
۳۶۸.....	منابع و مأخذ
۳۶۹.....	چکیده فصول
۳۸۷.....	نمایه

www.ketab.ir

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
وَقَدْ ءَاتَيْنَا دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۶)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی‌ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقولای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبانی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که بیش از «ربع قرن» تجربه دارد و هم اکنون ثمرات نیکوی این شجره طیبه در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود در طلیعه دور جدید فعالیتش بتواند به توسعه و تقویت آنها در پرتو عنایات حضرت حق تعالی، اهتمام ورزد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آنها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - ترک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت (ان شاء الله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

مقدمه

تبیین رابطه دین و حقوق از جمله مباحث کهن و دامنه‌دار در فلسفه حقوق و گاه کلام و فلسفه دین است. گرچه این جدال علمی و مذهبی اختصاصی به ما مسلمانان ندارد، اما در مورد اسلام نیز، به‌طور خاص تفاوت نظرهایی در پاسخ به این سوال وجود دارد. برخی به صراحت معتقدند کارکرد اجتماعی دین و امکان اداره امور کشور بر مبنای شریعت، قرائت ویژه‌ای از دین است که فعلاً در ایران به رسمیت شناخته شده است. اما این «قرائت رسمی از دین در جامعه ما دچار بحران است». از نظر آنان این دعوی «نامدلل و ناصواب است که اسلام به‌عنوان یک دین دارای آن‌چنان نظام‌های سیاسی، اقتصادی و حقوقی برآمده از علم فقه است که در همه عصرها می‌توان با آنها زندگی کرد و خداوند از مسلمانان خواسته که در همه عصرها با آن نظام‌ها زندگی کنند».

اینان معتقدند «زندگی اجتماعی جدید که محور آن توسعه همه‌جانبه انسانی است و مسلمانان نیز از اوایل قرن بیستم به اجبار تابع آن شده‌اند با حلال و حرام فقهی قابل اداره نیست».

در نقطه مقابل، گروه پرشماری از اسلام‌شناسان بر این باورند که دین خاتم برنامه جامع زندگی و پاسخگوی همه نیازهای انسان در هر زمان

است. از این منظر اصولاً «اجتهاد» به معنای توانایی یافتن پاسخ‌های متناسب برای مشکلات نو پیدا بر اساس مبانی و درچارچوب‌های تعیین شده (موازین اسلامی) است. حکومت نه تنها ملزم به اجرای احکام است که اصولاً «حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه در تمامی زوایای زندگی بشریت است. حکومت نشان‌دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است. فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان، از گهواره تا گور است.» و بر این اساس «آنچه لازم است بدون مسامحه عمل شود موافق بودن قوانین مربوط به این امور و سایر امور کشور با قوانین مقدس اسلام، اعم از احکام اولیه یا ثانویه است.» بنابراین برداشت از دین، که اتفاقاً در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم به رسمیت شناخته شده و مبنای این نوشتار است، اسلام در همه صحنه‌های زندگی فردی و اجتماعی حضور داشته و از برابر هیچ واقعیتی نمی‌گریزد. دین مبنای تنظیم روابط اجتماعی است و دست کم با قواعد و موازین کلی، راه مواجهه و تعامل با هر پدیده فوظهور، از جمله رسانه‌های مدرن، را نشان می‌دهد.

بر اساس این نظریه، ایمان به «خدای یکتا (لا اله الا الله) و اختصاص حاکمیت و تشریح به او و لزوم تسلیم در برابر او» از پایه‌های نظام سیاسی ما است (بند یک اصل دوم قانون اساسی)، «روح الهی و نقش بنیادین آن در بیان قوانین» به‌عنوان اصلی مسلم پذیرفته شده است (بند ۲ اصل اول) و این چیزی است که قابل بازنگری نبوده (اصل ۱۷۷) و «الی الابد غیر قابل تغییر است» (اصل ۱۲).

اصول یادشده تنها یک الزام قانونی نیست، بلکه مبتنی برخواست و اراده ملی نیز هست؛ چراکه برپایی حکومت دینی آرمان بلند و آرزوی دیرین مسلمانان، از جمله مردم ایران، است. تحقق این خواسته که بی‌تأثیر از

ماهیت احکام و آموزه‌های اسلام نیست، در بارزترین وجه خود به دینی بودن قوانین و مقررات حاکم بر می‌گردد؛ چرا که اجرا و قضاء نیز، بنا به فرض، برپایه قانون صورت می‌گیرد. بر همین اساس می‌توان گفت حکومت اسلامی، همان حاکمیت قوانین اسلامی است. و این گونه است که در ساختار حقوقی جمهوری اسلامی ایران به بیان‌های متعدد بر این واقعیت روشن تأکید و تصریح شده است. در اولین اصل قانون اساسی کشور ما آمده است: «حکومت ایران جمهوری اسلامی است که ملت ایران، براساس اعتقاد دیرینه‌اش به حکومت حق و عدل قرآن، در پی انقلاب اسلامی پیروزمند خود... به آن رای مثبت داد.» و سپس در اصول پرشمار دیگر، از جمله اصل چهارم تأکید کرده است که «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید براساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است...».

با این حال، درباره چرایی و چگونگی تحقق این آرمان بلند پرسش‌های مهمی قابل طرح است که پاسخ به آنها در تبیین نظری و یافتن راه‌های عملی بسیار تأثیرگذار است. چرا قوانین حاکم بر کشور باید همسو با موازین و احکام شرعی باشد؟ نسبت قانون و شریعت چیست که موجب استنای قانون بر شرع می‌شود؟ معنای اسلامی بودن قانون و هماهنگی آن با شرع چیست؟ آیا برای اسلامی شدن قانون باید حتماً به یافتن معادل‌های فقهی و انطباقی بر آنها اندیشید یا مثلاً عدم مغایرت با احکام موجود هم کافی است؟ این مجموعه در نظر دارد، با تکیه بر تجربه قانونگذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران به پرسش‌هایی از این قبیل پاسخ دهد.

بجز آنچه که مستقیماً با همین قلم نگاشته شده است، کتاب حاضر مجموعه مقالاتی است که با هدایت و نظارت اینجانب توسط دانشجویان

محترم مقطع کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه امام صادق علیه السلام، به عنوان تحقیق درسی به رشته تحریر درآمده و سپس با راهنمایی اینجانب اصلاح و تکمیل گردیده است؛ مجموعه‌ای که در فصل نخست آن از مبانی موضوع بحث می‌شود و در فصل دوم از قلمرو آن.

سومین فصل نیز با بازخوانی نظریه پردازی‌هایی اختصاص یافته، که از سوی برخی علمای برجسته در این باب عرضه گردیده است. گرچه هیچ‌یک از آن بزرگواران به‌طور مستقیم در این زمینه به بحث پرداخته اند، اما تلاش شده است تا با دقت در آثار مکتوب و احیاناً شفاهی آنان، ابعاد مختلف مساله پژوهیده و تدوین گردد.

ناگفته پیداست که این گام‌های نخستین نمی‌تواند خالی از نقص و خلل باشد، مهم آن است که به عنوان فتح بایی برای پژوهش‌های بعدی نگریسته شود و بتواند پاسخ‌هایی جدیدتر و کامل‌تر برای پرسش‌های قدیمی را در پی داشته باشد.

از جناب آقای دکتر اصغر افتخاری، دوست ارجمندم که به عنوان معاون پژوهشی دانشگاه از این اقدام حمایت کردند، و از همه دانشجویان عزیزم، خصوصاً آقای سید محمد مهدی غمامی که با پی‌گیری و جدیت خویش، برای به ثمر رسیدن این کوشش علمی و دینی سپاس گزارم. امیدوارم بی نصیب از قبول خداوند متعال و اقبال بندگان خوب و حقیقت جویش نماند. انشاء الله

دکتر محسن اسماعیلی - آبان ۱۳۹۰